

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

3/2024

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

3/2024

E-ISSN 2181-1466

9 772 18 146 004

ISSN 2181-6875

9 772 18 168 7004

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Abdazova A.R.	The features of the use of english environmental terms in the media	3
Batirkhanova M.O.	Somatik frazeologik birliklar tahlili va ularning o'rganilish tarixi	9
Sobirova D.R.	Reklama matnlarining gender xususiyatlari (tibbiyotga oid reklamalar misolida)	15
Sadullayeva G.I.	Enhancing listening comprehension: strategies, challenges and a comprehensive methodology for language learners	17
Asadov T.H., Bakirova N.H.	Ayrim etnofrazemalarning lingvokulturologik tadqiqi (o'zbek, rus, turk tillari misolida)	26
Eshquvvatova G.N., Urinbayeva D.B.	Stylistic features of proverbs in internet texts	31
Hojiyeva M.G'.	Integrating language and content: strategies and challenges in content-based language instruction	36
Khabibova M.N.	Biografik asarlardagi epistolyar matnlarning o'rni va ularning pragmatik xususiyatlar	41
Mahmudova D.M.	Building a comprehensive bilingual synchronous corpus: principles and practices	45
Narzullayeva D.B.	Qur'oni Karim leksik konfiguratsiyalari: Ka'ba toponimmi yoxud teonim?	50
Sadikov E.T.	Iltifot va inkor mazmunidagi nutq aktlarining tasviriy-ifodaviy atributlari	55
Pardayev S.Sh.	Globalashuv davrida madaniyatlararo muloqot tizimidagi madaniy o'ziga xoslik	60
Mahmudova D.M.	Significance and development of linguistic corpora in Uzbekistan	66
Safoyeva S.N.	Pragmatic marker: "so" and its role in modern oral discourse	70
Turg'unboyeva D.A.	Comparative pragmatics: politeness strategies in uzbek and english languages	75
Xolova M.B.	Tushuncha madaniy kodning shakllangan birligi sifatida	81
Xusenova M.O'.	Termin va terminologiya xususida	85
Ziyayeva D.A.	Paradigmatic analysis of speech verbs	89
Zokirova N.S.	The concept of "linguistic picture of the world" in translation	94
Давлатова М.Х.	Встречение английских глаголов-предикатов в функционально-семантическом поле	98
Махмудова Ю.А.	Лингвокультурные особенности в контексте социолингвистического анализа произведения «Шайтанат»	104
Gudzina V.A., Rustamova N.Sh.	The phraseological specificity of V.Shukshin's idiostyle in fiction: an analysis of interconnections and functional features	109
Subxonqulov U.T., Adizova F.M.	So'zlarni lingvistik tahlil qilish jarayoni uchun ayrim algoritmlarining qiyosiy tahlili	114
Heydarova N.A.	"Past", "present" and "future" as temporal adjectives	119
Norova M.F.	Phraseological dialectisms in english literary works	123
Zeynalova K.	The use of some national-cultural realities in the english language, their etymology and ways of their borrowings	128
Karimova R.	Pragmatic and conceptual aspects of idioms in the discourse of the british and american press	134
Yokubova Sh.Y.	Fe'lli birikmalarning nutqiy voqelanishi	138
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Hayitov Sh.A., Qudratova K.H.	So'z va soz sehri	142

SO'Z VA SOZ SEHRI

Hayitov Shavkat Ahmadovich,*Buxoro davlat universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professorı, filologiya fanlari doktori (DSc)**s.a.xayitov@buxdu.uz**shavkat61hayitov@gmail.com**ORCID 0000-0002-4290-6017***Qudratova Kamola Hikmatobna,***Buxoro davlat universiteti matnshunoslik va adabiy manbashunoslik yo'nalishi I bosqich magistri**hikmatovnakamola@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiyning musiqa va musiqa ilmiga munosabati haqida mulohaza yuritilgan. G'oyaviy-badiiy tahlil uchun ulug' mutafakkirning «Majolisun-nafois», «Nasoyimul-muhabbat», «Xamsatul-mutahayyirin», «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», «Mahbul-qulub» asarlari asos qilib olingan. Qiyosiy tahlil talabiga ko'ra Sharq adabiyotining buyuk namoyandasi Unsurul-Maoliy Kaykovusning «Qobusnoma» asariga murojaat qilingan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Nuriddin Abdurahmon Jomiy, Mavlono Alishoh, Kaykovus, Majolisun-nafois, Xamsatul-mutahayyirin, Nasoyimul-muhabbat, Mahbul-qulub, Aslul-wasl, Qobusnoma, soz, sozanda, mutrib, mug'anniy, tanbur, ko'ngil, tajnis, sa'j, so'fiy, shayx, tazkira.

ВОЛШЕБСТВО СЛОВА И МУЗЫКИ (МЕЛОДИИ СЛОВА)

Аннотация. В статье ведутся рассуждения о знании о музыке и музыкальном обучении Алишера Навои. За основу взяты его произведения как, «Мажолисун-наfois» (Собрание избранных), «Насойимул-муҳаббат» (Веняня любви), «Хамсатул-мутаҳаййирин» (Пятерица удивления), «Холоти Саййид Хасан Ардашер» (Состояние Саййида Хасана Ардашера), «Маҳбул-қулуб» (Возлюбленный сердце). Согласно жанрам сопоставительного анализа было обращено к одному из великих представителей Восточной литературы Унсурл-Маолий Кайковус и его произведению «Кобуснаме».

Ключевые слова: Алишер Навоий, Нуриддин Абдурахмон Жомий, Мавлоно Алишох, Кайковус, Мажолисун - наfois, Хамсатул - мутаҳаййирин, Насойимул-муҳаббат, Маҳбул-қулуб, Аслул-васл, Қобуснома, соз (настрой, музыка, муз. инструмент), созанда (певец, танцовщик и т.д.), мутриб (певец), муганний (певец-музыкант), танбур (струнный инструмент), кўнгил (душа), таҷнис (равный по полу и рпизванию), са'ж (внутренняя рифма), суфий, шайх (шейх), тазкира (антология).

MAGIC OF LYRIC AND LYRE

Abstract. The article discusses Alisher Navoi's attitude to music and musicology. For the ideological and artistic analysis, the works of the great thinker "Majolis un-nafais", "Nasayimul-muhabbat", "Khamsatul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Mahbul-qulub" were taken as a basis. According to the requirement of comparative analysis, the work "Kobusnoma" by Unsurul - Maoliy Kaikovus, a great representative of Eastern literature, was referred to.

Keywords: Alisher Navoi, Nuriddin Abdurrahman Jami, Maulana Alishah, Kaikovus, Majolisun-nafais, Khamsatul-mutahayyirin, Nasoyimul-muhabbat, Mahbul-qulub, Aslul-wasl, Qobusnoma, soz(mood, music, musical instrument), sozanda(singer, dancer, etc.), mutrib(singer), mug'anni(singer-musician), tanbur(string instrument), heart, tajnis(equal in gender and title), saj(internal rhyme), sufi, shaykh (sheikh), tazkira(anthology).

Kirish. Hazrat Alisher Navoiy "Nasoyimul-muhabbat" da (1495-1496) "Bu toifaning a'molu af'ol va muomilotu riyozotidin ba'zini zikr qilmoq" sarlavhasi ostida tasavvuf arboblari, so'fiy shayxlargagina xos bo'lgan komillikning yetti sifati haqida ixcham va teran mulohaza yuritadilar. Va tariqat pirlari hayotidan maroqli lavhalar keltiradilar. Buyuk Navoiy talqinidagi avliyullohlarning "a'molu af'oli"ga xos komillik sifatlaridan biri "hilm va burdborlig"dir. Alisher Navoiy komillikning valiylarga xos mazkur axloqiy sifatiga

LITERARY CRITICISM

“Nasoyimul-muhabbat min shamoyimul-futuvvat”da (“Mardlik iforini taratuvchi muhabbat nasimlari”) quyidagicha ixcham ta’rif beradilar: “Yana hilm va burdborlig’durki, bu toifag’a har kimdin har shiddat yetishsa, alar lufu madoro bila o’tkorurlar va muqobalada minnatdorlig’ bila uzr qo’larlar” [5,19-20]. Buyuk mutafakkir “Nasoyimul-muhabbat”ning “Bu toifaning a’molu af’ol va muomilotu riyozotidin ba’zini zikr qilmoq” qismida qo’llagan nasriy uslubi talabiga ko’ra, yuqorida berilgan ta’rifni asoslada uchun hamida axloqi bilan o’z xalqi va millatini “ezgu so’z, ezgu fikr, ezgu amal”ga (“Avesto”) hidoyat qiluvchi avliyoulloh hayotidan hayratlanarli bir lavha keltirgan. “Nasoyimul-muhabbat”dan o’qiymiz: “Ul jumladin azize erdi, bu toifaning mukammalidin va Hazrat Mavlono Muhammad Tabodgoniy q.s.ning kibor as’hobidin erdi va faqirning alar xizmatida ko’p irodetim bor edi. Va alar yaxshi un samoi’g’a mash’uf erdilar. Mug’anniyi bor erdi xush ovoq, ammo kichik yoshlig’ va devonazoru sho’x erdi. Majlisda o’turatug’och sekrib, ul azizning bo’ynig’a minib, ayog’in deqsar erdi” [5,20]. Ulug’ Navoiy nasriy uslubining bir muhim, nozik qirrasini “Nasoyimul-muhabbat”dan keltirilgan yuqoridagi iqtibosda o’z ifodasini topgan. Valiylarga xos “a’molu af’ol va muomilotu riyozot”ning luqma hilliyati, saloti xamsa, zakot, shariat rioyati va tariqat odobi, saxoyi mufrid, sabr, azm riyozatlar haqida ta’rif va tavsif bera turib, shu xislat qaysi shayxning shaxsida yorqin namoyon bo’lishini tahlil qilgan va o’sha tariqat pining nomini o’z o’rnida aniq zikr qilgan Alisher Navoiy uch komillik sifati isboti uchun keltirilgan tarixiy-adabiy lavhada hikoyat qahramoni ismi sharifini aytmagan. Bular quyidagilar:

1.Hilm va burdborlig’; 2. Rizo; 3.Sidq.

Asosiy qism. Yuqorida tazkiradan keltirilgan iqtibosda zikr qilingan hilm gavhari-yu vazminlik ma’dani kim? Alisher Navoiy uni so’fiylar qavmining azizi (“azize”), mukammali tarzda tilga oladilar. Va Shayx Muhammad Tabodgoniyning kamolga yetgan (“kibor as’hobi”) muridlaridan ekanligini ta’kidlaydilar. Shayx Muhammad Tabodgoniy kim? “Nasoyimul-muhabbat”dan ko’chirilgan iqtibosdagi o’quvchi e’tiborini o’ziga qattiq tortadigan uchinchi nuqta tazkira muallifining (Alisher Navoiy) “azize”ga munosabatidir. Ulug’ mutafakkir bu xususda: “faqirning (Alisher Navoiy – Sh.H.,K.Q.) alar (“azize”) xizmatida ko’p irodetim (muridlik – Sh.H.,K.Q.) bor erdi”, – deb yozadilar. Hazrat Alisher Navoiyning “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” manqibi yuqorida munozara yuritilgan jumboqlarni yechish kalitini beradi. Alisher Navoiyning “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”da yozishlaricha, manqib qahramoni Sulton Husayn Boyqaro saroyida maslahatchi (mustashor) lavozimida faoliyat ko’rsatgan. Sayyid Hasanga qattiq ixlos qo’ygan, ko’ngliga “alarning mulozamati” xush kelgan Husayn Boyqaro uni davlatning eng oliy mansabiga tayinlamoqchi bo’ladi: “Xuroson mulkining kulliy ixtiyorin podshoh alarning soib rayiga va tadbiri mulk oroyig’a vobasta qilg’udek erdi” [4,96]. Sayyid Hasan shohning taklifini qabul qilmaydi va hatto davlat xizmatidan butunlay ozod qilinishini so’rab Husayn Boyqaroga arz qiladi. Alisher Navoiy ulug’ insonning saroydan ketish haqidagi qaroriga asosiy sabab qilib uning tabiatidagi zotiy faqr-u fanoga moyillikni, endilikda o’sha ruhiy tavajjuh, shavq qalbdagi tug’yon qilib, asl maqsad sari yetaklayotganini ko’rsatadilar. Sayyid Hasan Ardasherining saroy xizmatidan bo’shah haqidagi fikrini Husayn Boyqaro rad etadi. Shoh oldida ruxsat so’rab qilingan barcha urinishlar, yalinish, yolvorishlar behuda ketadi. Sulton o’z fikrida qat’iy turadi. Sayyid Hasanday halol insonni saroydan chetlashtirgisi, qo’ldan chiqargisi kelmaydi.

Sayyid Hasan saroy xizmatini tark etsa-da, shohning ko’ngli uchun yana ikki yil oddiy askar sifatida qo’shinda xizmat qiladi. O’z vujudini safar mashaqqatlari girdobiga tashlaydi. Shu ikki yil ichida maosh ham olmaydi, davlatning askar va amaldorlarga belgilab qo’yilgan boshqa imtiyozlaridan ham mutlaqo foydalanmaydi. Darveshona raftor – ravish bilan xizmatni bajarishda davom etadi.

Tabiatan darveshvash bo’lgan Sulton Husayn Boyqaro anglaydiki, darvesh ko’ngli giriftor bo’lgan bu darddan o’zi yoki boshqa bironing sa’y-harakati bilan qutula olmaydi. Uning ixtiyori o’zida emas, Hokimi Mutlaqning qo’lidadir. Bu holni mushohada etmaslik esa darveshga jafu qilish, zulm o’tkazish bilan tengdir: “Chun podshoh ulcha imkoni bor, iltimosda mubolag’a qildilar. Ko’rdilarki, alarning giroftorlig’i andoq yerda ermashki, o’zluqlari bila yo bironing sa’y va ehtimomi bila xalosliq mumkin bo’lg’ay. Ko’rdilarki, ortug’roq mubolag’a voqe’ bo’lsa, zulm bo’lg’udekdur, rahm qildilar va chorasiz ruxsat voqe’ bo’ldi” [4,98]. Alisher Navoiy ta’biri bilan aytganda, “navkarliq balosidin va sipohiylik ibtilosidin” Alloh inoyati bilan xalos bo’lgan Sayyid Hasan Ardasher Mavlono Shamsuddin Muhammad Tabodgoniy rahnamoligida takmilga mashg’ul bo’ladi. Darvesh Sayyid Hasan Ardasher “kibor as’hobi”dan bo’lgan Mavlono Muhammad Tabodgoniyning silsilasi kimga borib ulanishi, “tariqat koshifi” qaysi pining muridi ekanligi haqidagi ma’lumot ham “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”da bor: “Janobi haqiqatmaob, qutbi doirai haqiqat va murshidi ahli shariat va tariqat, koshifi ulumi rabboniy Mavlono Shamsuddin Muhammad Tabodgoniy (qadda sallohu ruhohul-aziz) ki, hazrati shayxul-mashoyix olimil-murshidi tavoifil-umam shayx Zaynul-millati vad-din al-Xavofiy (rahimahumullohu taolo)ning ixtiyoriy xulofosidin erdilar” [4,98]. Nuriddin Abdurahmon Jomiyning

LITERARY CRITICISM

“Nafohotul-uns min hazoratul quds” tazkirasida zikr qilinishicha, Shayx Zaynuddin Abubakral-Xavofiyning (vafoti 838/1434-1435) piri Shayx Nuriddin Abdurahmon Misriy bo‘lgan.

Ko‘rinadiki, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”dagi ma‘lumotlar asosida “azize” va uning piri kim ekanligi oydinlashadi. Alisher Navoiyning “alar xizmatida”, ya‘ni Sayyid Hasan Ardasher (“azize”) suhbat va mulozamatida “ko‘p irodatlari bor”ligi dalillar bilan isbotlanadi.

Alisher Navoiy talqinicha, inson tabiatidagi aqliy kamolot va axloqiy barkamollikning tayanch omillaridan biri ilmga e‘tibordir. Bunday insoniy kamolotning negizi yoshlikdan shakllanadi. Alisher Navoiy “Xamsa”sida Farhod, Qays, Iskandar, Moniy, Farrux, Juna kabi o‘nlab obrazlar misolida ilm egallash shaxs kamolotining muhim sharti sifatida tasvirlangan.

“Holoti Sayyid Hasan Ardasher”da ham mavzuning ayni qirasi qaynoq mehr va qalb harorati bilan qalanga olingan. Alisher Navoiy Sayyid Hasan o‘rgangan fanlarni birma-bir raqam qiladi: sarf va nahv (grammatikaga oid ilmlar), lug‘at va arabiyat, mantiq va kalom, fiqh va hadis, tafsir, she‘r va muammo, ta‘rix nujum va advor... [4,90]. “Advor” ilmiga “Navoiy asarlari lug‘ati”da quyidagicha izoh berilgan: “Muzika ilmining bir sohasi; muzika nazariyasi, sharq muzikasining eski nota usuli” [6, 30].

“Nasoyimul-muhabbat”da Alisher Navoiy ustози va do‘sti, darvesh Sayyid Hasan Ardasher (“azize”)ning musiqaga munosabatini aniq tarixiy lavha asosida g‘oyatda ta‘sirchan aks ettirgan: “Va alar (Sayyid Hasan Ardasher – Sh.H., K.Q.) yaxshi un samoi‘g‘a mash‘uf erdilar” [4,20]. Alisher Navoiy talqinicha, hilm, muloyimlik, og‘ir tabiatlilik, bosiqlik, beozorlik xislatidir. Axloq – shaxsning qimmatbaho libosi, hilm esa insonga ko‘rk, husn beruvchi shu bebaho kiyim navlarining (ya‘ni xulq turlarining) nozik va nafis naqshlar solib ipakdan to‘qilgan, shu bilan birga eng qattiq, eng mustahkam va eng chidamli matosidir: “Axloq shaxsning og‘ir debosi” [3, 83].

Alisher Navoiy “Nasoyimul-muhabbat”da ustози va do‘sti Sayyid Hasanni ana shunday noyob fazilat egasi sifatida talqin qiladi va darvesh hayotidan maroqli bir lavha keltirish bilan o‘z fikrini isbotlaydi. Sayyid Hasan Ardasher ishtirokida o‘tgan ma‘rifiy majlislarda hofiz va xonandalar, mutrib va mug‘anniylar ham ishtirok etgan. Bir xush ovoz, iste‘dodli, hofiz bola bo‘lib, u hali juda yosh, balog‘atga yetmagan o‘smir bo‘lgan. Sho‘x, hamisha o‘yinga moyil bolalar odati bo‘yicha yugurib kelib, yopishib olib murshidi komilning ustlariga chiqib olgan. O‘ng va chap yelkalar ustidan oyoqlarini uzatib olib, tepib o‘ynagan: “Mug‘anniylar bor erdi xush ovoz, ammo kichik yoshlig‘ va devonasoru sho‘x erdi. Majlisda o‘lturg‘och sekrib, ul azizning bo‘ynig‘a minib ayog‘in deqsar erdi” [5,20]. Hofiz bola yelkalarida turib qancha sho‘xlik ko‘rsatsa ham Sayyid Hasan Ardasher bardosh berganlar. Agar shunday xush ovoz sohibiga tanbeh bersam, beg‘ubor ko‘ngli og‘rimasin, degan andisha murshidi komilni to‘xtatib turgan. Sho‘xlik va devonazorlik haddan ortiq davom etavergach yumshoq til bilan aytar ekanlar: “Alar rifqu madero bila aytur erdilar: Hordingiz erkin, tushsangiz ham Siz bilursiz” [5,20]. Qanchalik shirali ovoz sohibi bo‘lmasin, hofiz bolaning el-yurtning eng hurmatli bir allomasiga qilayotgan bunday muomalasi xalq ko‘ngliga og‘ir botgan. Xalq vakillari uni tergap qo‘ymoqchi bo‘lganlar. “Tergovchilar”ga murshidi komilning javobi esa yanada hayratlanarli. “Nasoyimul-muhabbat”dan o‘qiyimiz: “El malomat qildilar. Ersa, alar (“azize”, ya‘ni darvesh Sayyid Hasan Ardasher – Sh.H., K.Q.) man‘ qildilarki, ul (hofiz bola – Sh.H., K.Q.) ajab karami ehson qiladurki, aytmaydurki, qo‘p (tur o‘rningdan – Sh.H., K.Q.), toshqori bozorga ushbu dastur bila (yelkangda ko‘tarib olib – Sh.H. K.Q.) mani elt? Agar desa erdi, eltmog‘din o‘zga ne chora bor erdi?” [5,20].

Shirali ovoz sohibini hamda xush ovoz jo‘rligida musiqa sadosini eshitishni xush qabul qilgan darvesh Sayyid Hasan Ardasher halim, muloyim, vazmin, sabr-u bardoshli nozik qalb egasi bo‘lgan.

Kaykovus “Nasihatnoma”sining o‘ttiz oltinchi bobida, Alisher Navoiy “Mahbubul-qulub”ining yigirma ikkinchi faslida hofiz va sozandalar – mutrib va mug‘anniylar to‘g‘risida fikr yuritiladi. Ulug‘ fors-tojik adibi hofiz tabiatida qanday yaxshi fazilatlar mujassamlanishi lozimligi, sozandalik va hofizlik kasbining tartib-qoidalari xususida pishiq yo‘llanmalar beradi: “Ey farzand, agar hofiz bo‘lsang, xushfe‘l, quvnoq bo‘l, hamisha pok, xushro‘y va xush zabon bo‘lg‘il va o‘z ishingga mashg‘ul bo‘lg‘il, yaramas xulq, qo‘pol bashara bo‘lmag‘il. Hamma vaqt og‘ir yo‘llarni chertmag‘il, chunki barcha mashq va ohangni bir xilda chertish shart emasdir, nedinkim odamlarning barchasi bir xilda bo‘lg‘on emaslar, ta‘blari ham bir-biriga muvofiq emas, ya‘ni xalq muxtalifdurlar” [1,125].

“Qobusnoma”ning hunarmandlik, savdogarlik, dehqonchilik, munajjimlik kasblari odobiga bag‘ishlangan sahifalaridagi kabi mazkur bobda ham axloqiy-ma‘naviy muammolar birinchi navbatda tasvir asosida turgan ijtimoiy toifa – hofiz va sozandalar manfaatidan kelib chiqib hal qilingan: “Har majlisdagi bo‘lsang, bodani va nabizni oz ichg‘il, chunki sen tanga olishing lozim. Tangadin esa qancha bersalar, rozi bo‘lg‘il. Hargiz ummatlarga istiza qilmag‘il va ishrat ahli mast bo‘lg‘on paytda sen o‘z do‘stlaring bila so‘zlashmakka mashg‘ul bo‘lg‘il, nedinkim, tanga bu ishdin hosil bo‘lur. Agar majlisda bir odam seni maqtasa,

ta'rif qilsa, sen unga mehribonlik ko'rgazg'il va u qaysi surudni xohlasa shuni aytg'il, toki o'zgalar ham seni ta'rif qilsunlar, mast bo'lg'onlaridin so'ng ul ta'rifga loyiq tanga bersunlar" [1,127].

Alisher Navoiy bevosita ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan toifalarning ijtimoiy ahvoriga ko'ra axloqini ularning jamiyat vakillari ma'naviy hayotiga yetkazadigan foyda-zarari, ma'rifat xirmoniga qo'shgan hissasidan kelib chiqib yoritadi. "Mutrib va mug'anniylar zikrida"gi faslda ham xuddi shu manzara kuzatiladi. Adib talqinicha, sozanda va xonanda, kuy va qo'shiq kishilarning ruhoniylariga ma'rifiy hayotida muhim ahamiyatga ega: "Mutribi tarabafzo, mug'anniylar g'amzudo – ikalasiga dardu hol ahli jon qilurlar fido" [3,30]. Musiqa g'ammi tarqatib, asablarga orom beradi. Yoqimli tarona inson ruhiyatiga ijobiy ta'sir qilib, qalbning holatida o'zgarish yasaydi. U ko'ngil mulkiga ezgu xayollar, go'zal tuyg'ularni olib kiradi. Haq oshiqdagi qalbidagi muhabbat va ma'rifat o'tini yanada alangalatadi: "Xushxon mug'anniydin dard ahlining o'ti tezdir, agar malohati bo'lsa, hol ahlig'a rustoxezdur. Har mug'anniyki, dardmandonaroq nag'ma chekar, aning nag'masi zaxmliq yurakka korgarroq tegar. Otashin yuzluq mug'anniyki, halqidin muloyim surud chiqorg'ay, hol ahlining kuygan bag'ridin dud chiqorg'ay" [3,30].

Alisher Navoiy musiqaning ko'ngil holatlariga ta'siriga asosiy e'tiborni qaratgan. Shuning uchun ham badiiy matnda "dardu hol ahli", "dard ahli", "zaxmliq yurak", "hol ahli", "kuygan bag'ir", "ko'ngil mulki", "suluk ahli", "muhlik oh", "na'rai jonkoh" kabi so'z va so'z birikmalari, istiora va sifatlashlari ko'p takrorlangan. Chunki insonning ichki musaffoligi, ruh pokligi ko'ngil olami bilan bog'liq. Ko'ngil – ilohiy ma'rifat maskani. Ko'ngil – oliy insoniy xislatlar ma'vosi. Ko'ngil – inson umrining mazmuni.

Pokiza, beg'ubor qalb inson umriga harorat bag'ishlaydi, uning hayot yo'lini yoritadi, ezguliklarga da'vat qiladi. Notob ko'ngil insonni manmanlik, xudbinlik illatiga duchor qiladi. Bu ofatlarga chalingan inson Haq amriga emas, shaytonning farmoyishiga bo'ysunadi. Shayton tuzog'idagi qalb bir parcha harom etga – nafs quliga aylanadi. Alisher Navoiyning quyidagi ohorli bayti aytilganlarga dalildir:

Ko'ngul alil esa forig' emas xavotirdin,
Jarohat uzra yig' ilmoqdurur chibinga xos.

Nosog'lom yurak rohat va farog'atga – ichki hurlik va erkinlikka ega bo'lmaydi. Anglash, bilish, sevish baxtidan mahrum bo'ladi. "Qobusnoma"da kuzatilgan hofizning kishilarga munosabatida yuzaga chiqishi zarur bo'lgan insoniy va kasbiy odobiga xos fazilatlar "Mahbub ul-qulub"da kuy va qo'shiq ta'sirida insoniyat ruhiy olamida kechadigan (botiniy) holatlarning (psixologik) tahlilidan keltirib chiqarilgan.

Alisher Navoiy ruhiyat manzaralarini qalamga olgan "dard ahli" va "ishq ahli" Haq tajalliysi, jamoliga maftun, Husni mutlaqni ko'rish, Haq vasliga erishishga ko'ngli mushtok komil insonlardir. "Hol ahli" deganda ruhi uyg'og, ko'ngli ogoh, qalbi ma'rifat xazinasiga aylangan, "ishqdin vasl maqsudi hosil", Iloh asroridan xabardor bo'lgan barkamol inson nazarda tutilgan. "Hol ahlining kuygan bag'ridin dud chiqorg'ay" jumlasida tarkibidagi "kuygan bag'ir" – fano maqomiga yetgan orifning ezguliklarga to'la nurli qalbi. Xayol daryosining irmoqlari doimo faylasuf adib fikrini tasavvuf o'zanlariga tortib turgan. Shuning uchun ulug' adib xoh shoir, xoh muallim, xoh savdogar, xoh mashshoq haqida yozsin, ma'rifat sharobiga qondirilgan insoni komilning nurli qiyofasi rangin jumalalarda zuhurlanadi va avlodlar ma'naviy balog'atiga qattiq ta'sir o'tkazadi.

Alisher Navoiy axloqiy-talimiy qarashlarining tayanch manbalaridan biri tasavvuf aqidalarini talqiniga bag'ishlangan "Ihyo ulumiddin"(1099) va "Kimyoyi saodat" asarlariki, ularda axloqiy masalalar alohida fan sifatida tadqiq etiladi.

Inson dunyoda eng mukarram zot, u aqli, tili, qalbi bilan Allohning boshqa yaratilmishlaridan tubdan farq qiladi, – kabi o'lmas g'oyani asarlarida qayta-qayta talqin qilgan Alisher Navoiy "Mutrib va mug'anniylar" zikriga bag'ishlangan faslda hofizning idrokiga kitobxon diqqatini qaratadi. Xonandaning qalbi sezgir, fahmlash qobiliyati baland, ijrosi yoqimli bo'lsa, u tosh yurakli odamning tabiatida ham o'zgarish yasay oladi: "Muloyim mutribki, ta'b va fahm onga yor bo'lg'ay, odamiy ko'ngli toshdan bo'lsa anga zor bo'lg'ay..." [3,35]. Ko'rinadiki, ulug' adibning ixcham jumalalarida muloyimlik va tosh ko'ngillilik nazarga yorqin tashlanib turadigan zid tushunchalardir. Lutf va nazokatli mutribni rahm-shafqatsiz kimsaga yuzlashtirishdan maqsad ezgulikni vasf qilishdir. Sohiddil hofiz ezgu ishi va husnu xulqi bilan toshbag'ir, zolim kishi qalbini ham yumshata oladi. Alisher Navoiy aytmoqchiki, agar insonning yuragida ezgulik urug'lari batamom qurib bitmagan bo'lsa, unga najot yo'li ochiladi. «Ko'ngli tosh» iborasi oldidan uslubiy bahosi ijobiy bo'lgan "odamiy" so'zining keltirilishi, ot-kesim vazifasidagi saj'lanuvchi "yor" va "zor" kalimalarining chambarchas bog'liqligi va bu lisoniy vositalar orqali "tosh ko'ngil odamiy"ning go'zal axloqli, xushovoz hofizga o'zida muhtojlik ("zor") sezishining badiiy ifodalanishi adibning axloqiy-ma'naviy masalaga g'azzoliyona munosabatini bildirib turadi.

Shakl va mazmun mutanosibligi, she'riy san'atlarni qo'llash mahorati, qo'shiq va kuyning qalb tarbiyasidagi o'rni va ahamiyatiga oid falsafiy fikrlarning hayratlanarli tarzda bayon etilishiga asos bo'lgan: "Ko'ngul quvvati xushnavozdin, ruh quti xushnavozdin" [3,35]. Ko'chirilgan gapda saj' "xushnavozdin" va

LITERARY CRITICISM

“xushovozdin” soʻzlari asosiga qurilgan. Saralanib-saralanib jumlar tarkibiga tizilgan soʻzlardan bir harfni oʻzgartirish musajja talablarning – hamvazlilik, ohangdorlik, kuchli taʼsirchanlik kabi fazilatlarining buzilishiga olib keladi. Maʼno va shakl jihatlar bilan oʻzaro uygʻun boʻlgan, olti soʻzdan tashkil topgan ixcham jumlada ulugʻ adibning badiiy fikrlash salohiyati ravshan koʻzga tashlanadi. Atoullah Husayniy yozadi: “Ani tajnis-i muxtalif va tajnis-i muharraf ham derlar. Ul lafzlarning harflar soni, turi va tartibida muvofiq boʻlib, harakoti sukunot, tashdidi taxfif, maddi kasrdin hosil boʻladigan shaklda turlicha boʻlmogʻidan iboratdur” [11,39-40]. “Mutrib va mugʻanniyalar” zikridagi fasldan keltirilgan parchada “quvvati” hamda “quti” soʻzlarining arab imlosidagi harflar soni, shakli, yozilish tartibi bir xil boʻlib, faqat “vov”ning “harakat-u tashdid”ini oʻzgartirib oʻqish bilan soʻzning talaffuzida va bizning yozuvimizdagi ifodasida farq paydo boʻladi. “Quvvati” va “quti” kalimalarining ohangdoshligini inobatga olsak, shu soʻzlar orqali bir yoʻla ikki sanʼat – tajnisi muxtalif va sajʼi mutarraf amal qilib, mukammal maʼno goʻzal shaklda namoyon boʻlganligini his qilamiz. Sajʼli jumlaning dastlabki qatorini yakunlovchi, musajjaʼ asosida turgan yetakchi soʻz “xushovozdin” (yoqimli ovozdan) ham oʻz muvoziysi “xushnavozdin” (yoqimli ohangdan) kalimasi bilan lafzdosh boʻlib, bu soʻzlarning talaffuzidagi ixtilof bir “nun” harfidadir. Badiiy tasvirming bunday namunasi tajnis-i muzayyal deyiladi [11,41]. “Xushnavozdin” matnda “yaxshi kuylovchi, durust cholgʻuvchi” maʼnolariga ega (lutf sanʼati): a) koʻngil xush ohangdan quvvat, ruh esa yoqimli ovozdan oziq oladi; b) yurak yaxshi cholgʻuvchidan mador va ruh uning shirali tovushidan maʼnaviy farogʻat tuyadi. Inson ruhiyatini teran his qilgan adib soz, cholgʻuvchi, hofiz faoliyati insonning maʼnaviy jihatdan oʻsishiga, takomillashuviga xizmat qiladigan muhim vosita ekanligini mohirona ochgan. “Hozirgi pedagogikamizning tarbiya nazariyasida “ijobiy fazilatlariga tayanish prinsipi” tarbiyaning eng muhim prinsiplaridan biri hisoblanadi. Oʻrta asr pandnomalarida esa butun eʼtibor mana shu prinsipga qaratilgan” [8,63]. Alisher Navoiy kuy va qoʻshiqning inson ruhiyati, erki, ichki olami, hissiyotlari parvozig taʼsirini asoslar ekan, ruhiy va maʼnaviy kamolot timsollari sifatida shayx Abubakr Shibliy va Abulhusayn Nuriy hayotini ibrat qilib koʻrsatadi: “Shibliy va Nuriy quddisa sirrihummo samoʻda kettilar, bu yoʻl suluki bila maqsud sarmanziligʻa yettilar” [5,30]. Manbalarda Abubakr Shibliy va Abulhasan Nuriy ibratli hayoti va hikmatlaridan koʻplab namunalar keltirilgan. Jumladan, Alisher Navoiyning soʻfiy shayxlar haqidagi tazkirasini – “Nasoyimul-muhabbat”da Abubakr Shibliyning komil fiqhshunos, cheksiz kamolot sohibi, valiyulloh boʻlganligi xususida muhim dalillar mavjud: “Shayx Abubakr Shibliy q.s. din bir faqih soʻrabdurki, zakot adosi ne navʼdur? Shayx debdurlarki, sanga farz boʻlur zakotnimu deyin? Yo manga farz boʻlur zakotnimu deyin? Aytibdurlarki, manga boʻlur zakot qaysidur va sanga boʻlur zakot qaysidur? Shayx debdurlarki, sanga boʻlur zakot uldirkim, har ikki yuz diramdin besh diram Tengri yoʻlida bergaysen. Manga boʻlur zakot budurkim, har ikki yuz diramdin ikki yuz besh diram Tengri taolo yoʻlida bergaymen. Debduurlarkim, ikki yuz diramkim berildi, yana besh diram nedur? Shayx debdurlarki, ul besh diramni burj qilib, ul ikki yuz diram bergan shukronagʻa berilgʻay...” Junayd q.s. debdurki, “Abubakr Shibliy gʻa boshqalarga nazar qilganingizdek nazar qilmang. Chunki u Alloh koʻzlaridan bir koʻzdir” ...Va ham Junayd debdurki: “Har bir qavmning toji bor. Bu qavmning toji esa Shibliydir” [5:17,127].

Hofizlar zikriga bagʻishlangan faslning navbatdagi jumlarida musiqaning inson ruhiy olamiga taʼsirini yoritishda tashxis va intoq sanʼatlarining imkoniyatlaridan mohirona foydalanilgan. Muallif nay, gʻijjak, tanbur, chang, ud, rubob, qoʻbuz, qonun, chagʻona kabi musiqa asboblari inson xususiyatlarini koʻchiradi. Adib goʻyo inson ixtiyorini oʻz tasarrufiga olish, uni oʻziga rom qilish maqsadi yoʻlida birlashgan muhblar kengashini tuzadi. Ittifoqdoshlar davrasi borgan sari kengayadi, jumladan jumlag koʻchadi. Shunisi hayratlanarliki, ixcham ifodalarda har bir soz oʻz tashqi koʻrinishi, surat-shakli, siyrat-mohiyatiga mos navo, raftoru ravish bilan inson vujudida oʻzgarish yasaydi: “Va tanbur parda dogʻi fitnadin halok etar va ofiyat pardasin chok etar va chang zorligʻ bila boʻgʻzin tortar va ud lisoni nagʻmasining targʻibi changidind ham ortar. Andakim rubob boshin yerga qoʻyub niyoz koʻrguzgay va qoʻbuz quloq tutub ayshgʻa targʻib ohangin tuzgʻay...” [3,33]. Alisher Navoiy qalamining moʻjizakorlik qudrati hofiz qoʻlidagi sozni (ish quroli) tirik inson kabi kitobxon koʻz oʻngida jilolantirgan.

Badiiy matnda har bir soʻz zimmasiga yuklatilgan vazifa va undan koʻzda tutilgan maqsad bor. Mazkur daʼvo isboti uchun birgina kalimani olib qaraylik. Tanburga nisbat berilgan “dogʻi” soʻzi matnda ikki maʼnoda, qoʻshaloq vazifani ado qilib kelayotir. Birinchidan, “dogʻi” tanbur dastasi boʻylab joylashtirilgan tovush notalarining farqlovchi belgilari – alomatlar maʼnosini ifodalab, tasvir mukammalligi va tiniqligini taʼmin etayapti. Bunda Alisher Navoiy “dogʻi” soʻzining “belgi, iz” kabi maʼnolaridan badiiy-gʻoyaviy maqsad yoʻlida ustalik bilan foydalangan. Shu oʻrinda ulugʻ adib musiqa nazariyasining komil bilimdoni sifatida ham namoyon boʻladi. Ikkinchidan, “dogʻi”ning “tagʻin, yana ham” maʼnolari ishga solingan, natijada soʻz va soz biri-biridan madad olib, ichki mazmuni kuchaytirishga xizmat qilgan.

Odam tabiatining qirralari qanchalik teran boʻlsa, uning maʼnaviy dunyosiga taʼsir qilish, insonni ruhiy-maʼnaviy jihatdan yuksaltirish usullari ham shunchalik koʻp. Tasvir va talqin insoniyat olamidani tabiat,

LITERARY CRITICISM

hayvonot va nabotot olamiga ko'chadi. Adib talqinicha, yoqimli tarona hayvonlar hayotida ham zarur narsa. O'rta asrlarda odamlarga eng ko'p nafi tegadigan hayvon tuya bo'lgan. Issiq iqlim sharoitida bir necha kun suv ichmay yurishga moslashgan bu sahro "kemasi" turmushning turli jabhasida odamlarning og'irini yengil qilgan. Shuning uchun ham Alisher Navoiy kitobxon e'tiborini tuyaga tortadi va aytadiki, arab tuyasi sarbonning "Hudiy" deb nomlangan ashulasidan mutaassir bo'lib sahroda qadamini tezlashtiradi: "Arab tevasi "hudiy" lahni bila bodiya qat'ida tez bo'lur, bulut buxtisi ra'd sadosidin soiquangiz" [3,31]. Jumlaning ikkinchi qismi go'zal istiora bilan boshlangan. Adib "bulut" so'zi oldidan "tuya" kalimasining forsiy sinonimini ("buxti") keltirgan. "Buxti" kalimasi badiiy ifoda oqimida "bulut" so'zi bilan tashbehiy munosabatga kirishib istiorani hosil qilgan. Osmonning u yer bu yerlarida to'p-to'p bulutlarning ba'zan yuk ortilgan qayiq shaklida, ba'zan nor tuya misol nazarga tashlanishini ko'z oldimizga keltirsak, ijodkorning borliqda mavjud o'xshash hodisalarni tanlash salohiyatiga tan bermay ilojimiz yo'q. Majoziy tasvirdan maqsad inson rizqining sababchisi, nabotot olami tomirlariga qon va jon baxsh etuvchi yomg'ir manbai bulutning namoyon bo'lishiga va unda chaqmoq chaqilib yog'indan xabar berishiga momaqaldiroq sadosini (zalvorli ovozi) shoirona sabab qilib ko'rsatishdir.

Mutrib va mug'anniyar hunarini kerakligicha yuksak maqomda madh etgan Alisher Navoiy bu toifaning pulga hirs qo'rganlarini qattiq tanqid qiladi. Bazmda odamlardan zorlanib hamda bezbetlik bilan pul teradigan sozanda va xonanda san'atkor emas, aslida tilanchidir, pastkash va gadoydir. San'atkorda insof, diyonat, odob, hayo va vafu bo'lmasa, u tubanlik botqog'iga botadi: "Ammo bu toifaning soyiri ham agarchi taraboyin va mehnat zadadurlar va lekin filhaqiqat, laimsiyrat va gadodurlar. Aytquvchi va cholg'uvchi zorlig' va iynamak bila olg'uvchi... Chun bazmda tana'um oz bo'ldi, alar ishi istig'nou noz bo'ldi... Vafu alar tab'idin maslub, vafu ahli alar olida mardud va mankub. Mug'anniy vafosiz, kungir hayosiz" [3,31].

Xulosa. Alisher Navoiy otarchilarning tabiatini ochishda hajviy usullardan foydalanadi. Adib mahorati bois "san'at gullari"ning harakatlari, qo'llaridagi asboblari hajviy vosita vazifasini bajaradi. Badiiy ifoda tanqidiy tus olib, aytguvchi va cholg'uvchining san'at olamiga teskari bo'lgan, beso'naqay surati o'quvchi ko'zi oldida gavdalanadi. Surat tasvirida siyratdagi befaahmlik, maishatbozlik, axloqsizlik, andishasizlik xususiyatlarini namoyon bo'ladi: "Ne'mat degan nimaki tamom yo'q bo'ldi, alarning ko'ngli sendin tamom to'q bo'ldi. Agar yillar bahra olibdurlar ehsoningdin, oshnolig' bermay o'tarlar yoningdin... Harakotlari xorij tuzuksiz sozlaridek va kalimotlari hashv mahalsiz nozlaridek" [3,31]. Harakatlari mo'tadil holatdan tashqari, qo'pol kishining surati so'nggi jumla tarkibidagi "xorij" so'zi vositasida ravshan namoyon bo'ladi. "Xorij" ruhan qashshoq xonandaning odob doirasiga zid bo'lgan sayoqlik xususiyatiga o'quvchi diqqatini tortadi. Saj'ning ikkinchi qatorida "hashv" (ortiqcha, o'rinsiz aytilgan so'z) ma'no va shakl mukammalligi uchun qanday vazifani bajarsa, birinchi qatorda "xorij" shunday vazifani ado etadi. Matnda tuturiqsiz sozandaning beso'naqay harakatlari – nosoz asbobiga; me'yordan ortiq, behuda so'zlari – o'z qimmatini oshirish va ko'proq pul olish uchun qiladigan noo'rin nozlariga qiyos qilingan. Zahmatkash olimo Suyima G'anieva o'rinli ta'kid etganidek, "bu tanqidlar o'z zamonasi uchun ham, hozirgi kunlarimizdagi ayrim o'tkinchi san'atkorlar sha'niga ham taalluqlidir" [7,347]. Xullas, hofiz va qo'shiq, soz va sozanda shaxsning ruhiy-ma'naviy kamolotida muhim ahamiyatga ega. Ammo axloqi zaif, tushunchasi past san'atkor ichki ruhiy go'zalliklarga ega bo'lmaganligi uchun jamiyatning ma'naviy rivojlanishiga ham o'z hissasini qo'sha olmaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Kaykovus. *Qobusnoma*. – Toshkent: Meros, 1992. –175 b.
2. Navoiy A. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik, 13-jild. –Toshkent: Fan, 1997. – 284 b.
3. Navoiy A. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik, 14-jild. –Toshkent: Fan, 1998. – 304 b.
4. Navoiy A. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik, 15-jild. –Toshkent: Fan, 1999. – 236 b.
5. Navoiy A. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik, 17-jild. –Toshkent: Fan, 2001. – 520 b.
6. *Navoiy asarlari lug'ati*. -Toshkent: Adabiyot va san'at, 1972. - 782 b.
7. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Besh tomlik, 2-tom. – Toshkent: Fan, 1977. – 447 b.
8. *Habibullaev A. Navoiy pandnomasi*. – Toshkent: Fan, 1996. – 84 b.
9. *Hayitov Sh. Barkamol inson timsoli*. – Toshkent: Fan, 2003. – 94 b.
10. *Hayitov Sh. Javonmardlik haqiqati*. – Toshkent: Fan, 2005. – 174 b.
11. *Husayniy, Atoullloh. Badoyi'us-sanoyi'*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981. – 400 b.
12. *Amonova Z. Q., Nafetdinova Z. S. "Hayrat ul abror" dostonida ko'ngil talqini //Academic research in educational sciences*. – 2023. – T. 4. – №. Conference Proceedings 1. – C. 129-133.